

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДРУЖНЬОЇ СУМІСНОСТІ

У статті висвітлюється проблема подружньої сумісності. Аналізуються психологічні аспекти подружньої сумісності та провідні дослідження психологів у цій сфері.

Вивчається вплив особливостей темпераменту і інших чинників на сумісність подружжя.

Ключові слова: сім'я, шлюб, психологічна сумісність, духовна сумісність, подружня сумісність.

Khavula R. Psychological features of marital compatibility

The problem of marital compatibility is illuminated in the article. The psychological aspects of marital compatibility and leading researches of psychologists in this field are analyzed. The influence of temperament particularities and other factors on marital compatibility are studied.

Key words: family, marriage, psychological compatibility, spiritual compatibility, marital compatibility.

Постановка проблеми. У сучасному світі досить часто укладаються поспішні шлюби, коли двоє людей, до кінця не дізнавшись один про одного, піддавшись почуттям, вирішують одружитися. Очевидно, в цьому випадку основною причиною прийняття такого рішення є закоханість. При цьому не беруться до уваги риси характеру майбутнього супутника життя, його матеріальне становище, освітній рівень і т. д. Найчастіше такі шлюби дуже швидко розпадаються, і молоді люди розходяться в різні боки з образою, а іноді і з ненавистю в душі. Хоча у шлюбі важливу роль відіграє статеве життя, проте в подальшому вибір супутника тільки за сексуальною привабливістю не обіцяє нічого хорошого. Такий шлюб в силу психологічних і духовних відмінностей людей не забезпечує можливості «багатоканальних зв'язків» і згодом може призвести до болісної самотності вдвох. Крім цього, при великій різниці в інтелектуальному розвитку також можуть виникнути проблеми з міцністю шлюбу, так як з часом менш освіченому партнеру все важче буде зберегти інтерес до себе і повагу з боку своєї другої половини.

Від того наскільки молоді люди будуть сумісні, вступаючи в шлюб, залежить згуртованість сім'ї. При цьому сумісність однієї людини з іншою означає схожість ціннісних орієнтацій, інтересів, поглядів на життя.

Аналіз останніх досліджень. Вчені досліджували психологію сім'ї з різних боків: психологічну сумісність подружжя та емоційну адаптацію у перші роки після укладення шлюбу (М.М. Обозов, Т.М. Трапезнікова, П.М. Якобсон [5], [6]), фактори, що впливають на задоволеність шлюбом чоловіків та жінок, розподіл ролей у сім'ї (Ю.Е. Альошина, Л.Я. Гозман), вивчався вплив ціннісних орієнтацій та шлюбно-сімейних настанов партнерів на майбутню подружню взаємодію (Л.І. Мороз, Ю.Е. Альошина, Г.М. Дубчак, Т.В. Говорун), проведений психологічний аналіз розлучень (Л.З. Сердюк). А.А. Богословського цікавила симпатія та механізми її виникнення, Л.Я. Гозман та Н.І. Ажгіхіна розглядали динаміку емоційних стосунків від атракції до кохання. Зарубіжні психологи, яких цікавили інтимні міжособистісні стосунки, вивчали сутність феномену кохання, розробляли та доповнювали його типологію (А. Маслоу, Р. Мей, Фромм та ін.), досліджували причини та прояви невротичного кохання (З. Фрейд, К. Хорні), вплив на шлюбні стосунки моделей стосунків, що існували у батьківській сім'ї (Е. Берн) [8] та ін.

Мета статті полягає у розкритті деяких проблем подружньої сумісності та її вплив на стабільність шлюбу.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні досить важко встановити, в якій саме області соціально-психологічної проблематики вперше зайшла мова про сумісність. При вивченні групових конфліктів, психологічного клімату в групах, ефективності групової діяльності, при дослідженні процесів і результатів комунікацій, динаміки міжособистісних стосунків і інших явищ було виявлено, що вони певним чином обумовлені ставленням особистісних і інших психологічних властивостей взаємодіючих людей. У одних випадках це співвідношення негативно позначається на явищі (знижує ефективність діяльності групи, погіршує клімат тощо), що вивчається, в інших – позитивно. Поєднання характеристик, які роблять позитивний вплив на явище, що вивчається, стало визначатися як міжособистісна сумісність.

Психофізіологічна сумісність може бути описана в основному двома характеристиками: показниками суб'єктивної задоволеності партнером (психологічна ознака) і показниками емоційно-енергетичних витрат індивіда, учасника спілкування (фізіологічна ознака). При цьому емоційний фон взаємин супроводжується деякими, можливо, максимально емоційно-енергетичними витратами партнерів, що спілкуються. В умовах неформальних взаємин (інтимно-емоційних) оптимальною взаємодією буде така, яка характеризується максимальною задоволеністю партнерів взаєминами, тривалістю зв'язку, частотою контактів.

А.Н. Обозова виділила чотири аспекти подружньої сумісності, необхідність розділення яких, на її думку, обґрунтована відмінністю властивих ним критеріїв, закономірностей і проявів:

1. Духовна сумісність – характеризує узгодженість цілепокладаючих компонентів поведінки партнерів: установок, ціннісних орієнтацій, потреб, інтересів, поглядів, оцінок, думок (основна закономірність духовної сумісності – схожість, подібність духовних устроїв подружжя);

2. Персональна сумісність – характеризує відповідність структурно-динамічних особливостей партнерів: властивостей темпераменту, характеру, емоційно-вольової сфери: один з критеріїв персональної сумісності безконфліктне розподілення міжособистісних ролей. Основна закономірність цього аспекту сумісності подружжя – додатковість структурних характеристик партнерів;

3. Сімейно-побутова сумісність – функціональні особливості шлюбних партнерів: узгодженість уявлень про функції сім'ї і відповідний устрій, узгодженість рольових очікувань і домагань при реалізації цих функцій. Критерій – ефективність виховання дітей;

4. Фізіологічна сумісність. Ознаками фізичної, зокрема сексуальної, сумісності є гармонія ласк чоловіка і жінки, тілесного контакту, задоволеність від близькості [7].

Таке розуміння подружньої сумісності близьке до поняття задоволеності шлюбом. Дійсно, в даному випадку сумісність трактується як узгодженість установок, схожість духовних устроїв подружжя, відповідність характеру, узгодженість уявлень про функції сім'ї – тобто, в принципі, все це можна позначити як уявлення про сімейне життя, а реалізація цих уявлень в шлюбі і визначає оцінку подружжям власного шлюбу, їх задоволеність сімейними стосунками.

Виходячи з виділених А.Н. Обозовою аспектів подружньої сумісності, всі дослідження з цієї проблеми можна розділити на три групи:

1. Структурний підхід орієнтований на вивчення персональної сумісності – співвідношення різних статичних характеристик подружжя: характерологічних, інтелектуальних, мотиваційних і т.п. В цьому випадку сумісність подружжя виражається в здатності утворити гармонійну пару: структуру, що володіє ознаками цілісності, врівноваженості, завершеності. Підставою для подібних досліджень послужила гіпотеза Р. Вінча про так звану комплементарність (взаємодоповнюваність), по якій потреби партнерів, членів малої групи (в даному випадку такою групою є сім'я), повинні доповнювати один одного за якістю їх особистісних властивостей.

Емпіричним дослідженням психологічної сумісності, що було проведене в напрямку цього підходу, було вивчено 50 подружніх пар, 19 з

яких – безконфліктні, вони відмінно кооперуються, в них жодного разу не піднімалося питання про розлучення. Ці благополучні шлюби показали виражену закономірність в підборі партнерів. 17 пар утворено з психологічно доповнюючих один одного партнерів (у дослідженнях використовувалася методика К. Юнга). У кожній з них, застосовуючи термінологію К. Юнга, якщо один з подружжя відносився до розумового типу, то інший до емоційного, якщо один має «сенсорний» тип, то інший – «інтуїтивний». Крім того, один з партнерів завжди був екстравертом, другий, як правило – інтровертом. Можна відзначити в даному випадку прояв принципу комплементарності, тобто щасливі сім'ї були утворені подружжям з взаємодоповнюючими ознаками за типологією К. Юнга. Виявилось, що друзями рідко бувають двоє розсудливих, обережних, а також дві боязкі і нерішучі людини. Таким чином, гіпотеза взаємодоповнюваності знову отримала підтвердження [1].

Цікавим виявилось дослідження поведінки в даному руслі Т.В. Галкіної і Л.Н. Собчик [8]. Вони спробували скласти «адаптаційну модель» мотивації вибору партнера по діаді у стосунках любові і дружби. У «любовній» діаді (стосунки обома визначаються як «любов») опинилися люди, що відносяться у всіх випадках до прямо протилежного (на крузі Айзенка) темпераменту: всі холерики вибирали флегматиків, всі сангвініки – меланхоліків, і навпаки. У взаєминах, які визначались обома людьми як «дружба» (незалежно від статі), всі, окрім флегматиків, обирали партнерів «свого» темпераменту: холерики (окрім одного випадку) – холериків, всі сангвініки – сангвініків, меланхоліки – меланхоліків в половині випадків, в іншій половині – флегматиків, флегматики взагалі виявилися «універсальними партнерами», обираючи для дружби представників будь-яких темпераментів, окрім свого. Через рік дружні стосунки збереглися в 75% випадків, любов привела до укладення шлюбного союзу в 40% випадків, до розриву – в 20%. У решті випадків стосунки зберігали шлюбну перспективу. Таким чином, у виборі партнера (друга або чоловіка) велике значення грає принцип взаємодоповнюваності темпераментів, тобто у взаєминах, що позначаються як «любов», спрацьовує принцип комплементарності. У інших стосунках гіпотеза Р. Вінча не отримала свого підтвердження.

У дослідженні Т.В. Андрєєвої і А.В. Толстової [1] вивчався вплив особливостей темпераменту і інших чинників на сумісність подружжя. Об'єктом дослідження були добре адаптовані люди (вчителі, інженери, робочі), що живуть в стабільному першому шлюбі. Опитано сорок подружніх пар (80 чоловік), стаж шлюбу був вище 5 років. У цих подружніх союзах ніколи не піднімалося питання про розлучення, подружжя чудо-

во кооперувалося. Отримані як загальні закономірності, що стосуються сумісності подружжя, так і особливості проблем конкретних подружніх пар, при різному співвідношенні темпераментних особливостей.

Перш за все з'ясувалося, що в стабільному шлюбі з достатньо великим стажем живе подружжя із різним поєднанням темпераментів. Найбільш висока задоволеність шлюбом і сімейними взаєминами, спостерігається в тих парах, в яких подружжя володіє протилежним темпераментом (сангвінік-меланхолік, флегматик-холерик). Виявлено, що партнери з протилежними темпераментами статистично значно частіше одружуються по взаємній любові у поєднанні з таким мотивом, як загальні інтереси, погляди.

Оптимальні взаємини (найбільша задоволеність шлюбом, безконфліктний розподіл ролей) складаються в тих союзах, в яких чоловік є сангвініком, а дружина – меланхоліком (10% сімей). Більш того, їх малюнки «ідеальної сім'ї» нічим не відрізняються від тієї сім'ї, в якій вони живуть зараз. Таким чином, можна припустити, що існуючі в їх сім'ї на сьогоднішній день взаємини влаштовують обох партнерів.

Було встановлено, що в парах, що складаються з холерика і сангвініка, тобто при некомпліментарних стосунках, подружжя часто конкурують за владу один над одним, багато сперечаються, кожен наполягає на своєму, спостерігаються труднощі в досягненні єдиної думки. Як правило, один з партнерів «перемагає», відстоюючи свою точку зору або інтереси, другому ж доводиться змиритися з прийнятим рішенням.

У парах, в яких подружжя володіє меланхолійним і флегматичним темпераментами, також спостерігається нижча задоволеність шлюбом, чим в парах з протилежними темпераментами. Проте потрібно відзначити, що пар з таким поєднанням особистісних особливостей у вибірці опинилося майже 25% (це значно перевищує теоретичну вірогідність існування таких союзів), причому стаж їх сімейного життя в середньому склав 13 років. Виходячи з цього, не дивлячись на труднощі міжособистісної взаємодії, подружжю вдається налагоджувати позитивні взаємини в сім'ї. Можливо, таке поєднання навіть сприяє стабільності у взаєминах.

Дуже складні стосунки в тих подружніх парах, в яких зустрічаються холерик і меланхолік. Це пов'язано з тим, що обоє партнерів нестримані в своїй поведінці і висловах, але в той же час обидва вразливі і важко переживають будь-які ситуації, в яких, на їх думку, виявляється зачепленою їх самолюбство. Таке поєднання темпераментів приводить до конкурентних взаємин.

У шлюбному союзі флегматика і сангвініка спостерігаються різноманітні конфлікти, незадоволеність один одним, які зазвичай виникають на

грунті емоційної близькості подружжя. Можливо, це пов'язано з тим, що одному партнерові (флегматику) важко розкрити свої почуття і емоції, а у іншого (сангвініка) емоційні переживання швидко змінюють одне одного.

У сім'ях, в яких подружжя володіє однаковими темпераментами (за нашими даними, особливо якщо в парі зустрічається таке поєднання, як флегматик-флегматик), взаємини найбільш складні. У таких сім'ях часто трапляються тимчасові розриви стосунків між подружжям, причому навіть наявність дітей не є стримуючим чинником.

Отже, в союзах з різним поєднанням темпераментів з'являються різні проблеми, які більш менш успішно вирішуються партнерами. Можна говорити про тенденцію до різної задоволеності шлюбними стосунками при різному поєднанні темпераментів, але не про сумісність – несумісність, як про якийсь, раз і назавжди даний стан. До того ж існує такий «фільтр», як передбачений відбір, при якому, ймовірно, велика частина індивідів з мало сумісними особливостями (наприклад, два холерики), відкидає один одного.

Ряд авторів указують на необхідність схожості світобачення, ціннісно-орієнтаційних аспектів для сумісності подружжя. Г. Навайтис [4] наводить приклад розбіжності цінностей (на матеріальне благополуччя і на цінність дитини), через яку виявилось неможливим консультування пари і запобігання розлученню. Автор вказує, що багато пар ціннісні орієнтації погоджують ще до шлюбу. Тому конфлікт такого роду виникає або при нових, непередбачених обставинах (у даному прикладі – народження хворої дитини), або етапах розвитку сім'ї, що успадковують, коли визначається напрям соціалізації дитини (зазвичай в етнічно змішаних сім'ях).

2. Функціональний підхід заснований на представленні особи через її ролі і функції в групі. Стосовно шлюбу функціональний підхід виражається в дослідженні співвідношення психологічних сімейних ролей подружжя, їх уявлень про сім'ю. Сумісність при цьому виступає як узгодження, схожість уявлень, очікувань партнерів про сімейне життя, не суперечливість ролей в подружній парі. Саме таке розуміння сумісності, близько до розуміння задоволеності шлюбом.

Прихильники функціонального підходу вважають, що якщо члени сім'ї по-різному розуміють свої ролі і пред'являють один одному не узгоджені, відкидані партнером очікування і відповідні їм вимоги, сім'я є свідомо малосумісною і конфліктною. Тут йдеться про рольовий конфлікт, або, більш широко, про конфлікт уявлень [8].

Цим, зокрема, і пояснюється необхідність дослідження співвідношення сімейних уявлень подружжя, розподіл сімейних ролей. Основна

частина робіт, проведених в даному напрямку, присвячена вивченню розподілу сімейних ролей подружжя.

Цікава робота в цьому напрямку була проведена Т.А. Гурко [2]. Нею виявлено, що в тих випадках, коли жінки задоволені участю чоловіка в домашніх справах, вони частіше задоволені шлюбом (50%, не задоволені - 19%). Навпаки, незадоволеність відношенням чоловіка до господарських справ чітко корелює з незадоволеністю сімейним життям (12% і 58% відповідно). По характеру розподілу обов'язків всі сім'ї розподілені на 3 групи: із значною, помірною і слабкою участю чоловіка в домашній роботі. Виявилось, що число незадоволених шлюбом жінок значно збільшується при переході від першої до другої і третьої груп сімей, а число задоволених, навпаки, скорочується. В тому ж напрямі, хоч і не так істотно, змінюється рівень задоволеності шлюбом у чоловіків. Мабуть, якщо чоловік відстороняється від роботи по господарству, дружина постійно виражає незадоволеність із цього приводу [2].

Багато авторів пов'язують стабільність шлюбу з успішністю батьківських сімей, а сумісність в шлюбі – з моделями устрою в прасім'ях і із статусом сиблінгів у сім'ї.

В рамках системної сімейної терапії існує погляд на вибір чоловіка із-за схожості в їх сімейній історії, внаслідок чого одружуються люди з вражаюче схожим дитинством або з одним і тим же набором сімейних проблем (у їх батьківських сім'ях) [2].

У дослідженні московського психолога Т.И. Димнової (на вибірці 800 батьківських сімей студентів педагогічного вузу) вивчалася залежність характеристик подружніх сімей від батьківських. Виявилось, що важливу роль на створення і подальший розвиток молодих сімей надають батьківським сім'ям, причому цей вплив позначається на стабільності і благополуччі подружньої пари. Порівняння структурного стану батьківських і подружніх сімей в дослідженні Димнової показало їх яскраву залежність. Так, 72% подружжя стабільних сімей походили з повних сімей, тоді як у розведених вихідці з повної сім'ї складали всього 20%. Розведені батьки в обох з подружжя були лише в 4% випадків у осіб, що зберігали стабільний шлюб до 3 років, і у 20% розведених молодих людей.

Аналіз особливостей тих клієнтів служби знайомств, які навіть при отриманні безлічі пропозицій познайомитися (понад 15 у жінок і 25 у чоловіків) не змінили свого сімейного статусу, показав, зокрема, що у них був недостатній приклад сімейного життя в дитинстві – 83% обстежених жінок і 79% чоловіків вихідці з неповних сімей, 85% жінок і 81% чоловіків не мали братів і сестер [1].

Багато авторів на основі практичного досвіду показали наявність в шлюбі неусвідомленої тенденції до повторення сім'ї своїх батьків, що може чинити значний вплив на взаємини між подружжям. Деякі автори вважають головною моделлю батьківську сім'ю, інші - сім'ю близьких родичів [6].

Третій підхід до вивчення сумісності – адаптивний – орієнтується на вивчення слабких, проблемних аспектів подружніх взаємин, що викликають конфлікти, розбіжності, незрозуміння. Цей підхід є, з одного боку, загальним для двох вищезгаданих, і в той же час особливим напрямом. Його завдання – пошук резервів адаптації подружжя один до одного шляхом гармонізації подружнього союзу. Якнайповніше цей підхід реалізується в практичній роботі по наданню психологічної допомоги сім'ї, а саме сімейної консультації.

Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицький виділяють декілька підходів до розуміння власне подружньої сумісності представлених в зарубіжній соціальній психології: мотиваційний, психодинамічний, соціокультурний і біхевіоральний. Кожний з вказаних підходів пропонує власне специфічне розуміння подружньої сумісності і пов'язаних з нею феноменів.

В рамках мотиваційного підходу сумісність визначається як стани задоволення потреб в міжособистісній взаємодії. У основі розуміння якого лежить уявлення про те, що індивіди мають різні потреби, задоволення яких змінюється при груповій взаємодії. У сумісних особистостей в ході міжособистісної взаємодії потреби задовольняються, і цим забезпечується гармонія в їх взаєминах.

У даній парадигмі представлена теорія «додаткових потреб» Р. Вінча [6]. Вибір шлюбного партнера, на його думку, пояснюється прагненням до тієї людини, від якої суб'єкт чекає максимального задоволення власних потреб. Початкові потреби, на думку автора, узгоджуються за принципом компліментарності. При цьому поведінкові моделі взаємодії детермінуються особистісними властивостями, які визначає сумісність (безконфліктність) або несумісність між людьми.

Більш узагальнений погляд на даний феномен був запропонований у вітчизняній психології в рамках структурно-рівневої концепції сумісності подружжя Н.М. Обозова [6]. Цей підхід розглядає сумісність як складне, багаторівневе явище. Розбіжності в подружньому житті, на думку автора, можуть формуватися на кожному з вказаних рівнів. Саме це і приводить до формування суб'єктивної незадоволеності шлюбом в тій або іншій сфері сімейного життя. Н.М. Обозов виділяє 5 основних рівнів подружньої сумісності:

1. Фізіологічний – на цьому рівні розглядаються вікові особливості партнерів, особливості метаболічних процесів організму і т.п.. Пору-

шення фізіологічного рівня сумісності виявляються в розладах і дисгармоніях сексуального життя подружжя.

2. Психофізіологічний: ґрунтується на взаємодії особливостей темпераменту, потреб і емоційних особливостей партнерів. Наслідком порушення даного рівня є неузгодженість еротичних контактів, що мають психологічну природу.

3. Психологічний: припускає узгодженість характерів, мотивів поведінки, особистісних якостей партнерів. Розлади приводять до відчуження подружжя, високому рівню конфліктності пари, складнощам в розподілі верховенства у середині сім'ї. Симптомами порушення психологічної сумісності є: стомлення і роздратування один одним, неможливість знайти прийнятні способи спілкування, затяжні порушення психологічного клімату в сім'ї.

4. Соціально-психологічний: більш інтегрований рівень взаємодії, передбачає узгодження соціальних ролей, інтересів, ціннісних орієнтацій. На даному рівні формується сімейно-рольова узгодженість взаємодії партнерів, відповідність рольових очікувань і домагань подружжя [7].

За даними останніх досліджень, невідповідність рольових установок багато в чому є причиною неуспіху шлюбу. Всі уявлення про рольові обов'язки подружжя глибоко індивідуальні. Якщо члени сім'ї по-різному розуміють свої ролі і пред'являють один одному їх неузгоджено, відкидаючи очікування інших, сім'я свідомо є малосумісною і конфліктною. Таким чином, соціально-психологічна сумісність може розглядатися як біопсихосоціальна відповідність уявлень і домагань партнера очікуванням іншого.

5. Духовний: припускає схожість соціальних установок щодо найважливіших фактів дійсності, пов'язаних з реалізацією групових і особистісних інтересів. Н.М. Обозов і А.М. Обозова [6] виділяють три види духовної сумісності: ціннісно-орієнтаційний, функціонально-рольовий і структурний. Вищим і найбільш складнішим рівнем духовної сумісності є ціннісно-орієнтаційна єдність сім'ї. Порушення даного рівня можуть виявлятися в конфлікті термінальних (незгода подружжя з приводу визначення головного і другорядного, хорошого і поганого) і інструментальних (незгода з приводу способів досягнення мети) цінностей.

Висновки. Проведені емпіричні дослідження підкреслюють практичне значення поданого матеріалу. Отже, поняття подружньої сумісності так чи інакше визначається через поняття задоволеності шлюбом, його стабільності, при цьому багато дослідників під подружньою сумісністю розуміють щось статичне. Проте не можна забувати, що кожна сім'я унікальна, і психологічної закономірності, поширеної

на всіх без виключення, не існує. Таким чином, на сьогодні в літературі представлено достатньо багато підходів до розуміння подружньої сумісності. До дошлюбного періоду потрібно ставитися відповідально, оскільки для укладення щасливого, гармонійного шлюбу на все життя необхідне співвіднесення своїх власних цінностей, якостей і очікувань із цінностями, якостями і очікуваннями партнера. При виборі майбутнього супутника життя важлива наявність загальних інтересів, оскільки в подальшому це дає можливість разом проводити дозвілля, сприяючи згуртуванню та збереженню родини. Лише у сім'ях, де є співпадання функціонально-рольових очікувань, ціннісно-орієнтаційної єдності, особистісної і соціальної зрілості подружжя, можна говорити про подружню сумісність та стабільні шлюбно-сімейні взаємини.

Перспективним напрямом дослідження є вивчення соціально-психологічний аспектів батьківства як цінності сучасної молоді.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Т.В. Особенности и тенденции развития современной семьи / Татьяна Владимировна Андреева. – СПб. : изд-во С.-Петербургского университета, 2002. – 288 с.
2. Гурко Т.А. Трансформация института современной семьи / Татьяна Александровна Гурко // Социальные исследования. – 1995. – №10. – С. 14–48.
3. Гусак Н.І. Роль школи та сім'ї в процесі підготовки юнацтва до сімейного життя / Н.І. Гусак // Інформ.-метод. вісн. упр. освіти Харк. облдержадмін. – 1999. – № 17. – С. 164–169.
4. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Гедиминас Навайтис. – М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.
5. Обозов Н.Н. Совместимость и срабатываемость – одно из условий, регулирующих психологический климат в коллективе / Николай Николаевич Обозов. – Курган, 1977, С. 151–160.
6. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений / Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова // Психологический журнал. – Т. 3. – 1982. – № 2. – С. 147–151.
7. Обозов Н. Н., Обозова А. Н. Три подхода к исследованию психологической совместимости / Н. Н. Обозов, А. Н.Обозова // Вопросы психологии. 1981. – № 6. – С. 91–101.
8. Собчик Л.Н. Диагностика психологической совместимости / Людмила Николаевна Собчик. – СПб. : «Речь», 2002. – 80 с.